

FIGYELŐ

HAGYOMÁNY, KORSZERŰSÉG, IDENTITÁS

*Dénes Iván Zoltán: Európai mintakövetés –
nemzeti öncélúság
Új Mandátum, 2001. 300 oldal, 2890 Ft*

A kötet alcíme a következőképpen jelöli meg a témát: ÉRTÉKVILÁG ÉS IDENTITÁSKERESÉS A XIX–XX. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON. Aki már forgatta a szerző, Dénes Iván Zoltán korábbi munkáit, és fölüti a mű tartalomjegyzékét, első pillantásra megállapíthatja – a tájékozódást egyébként nagymértékben segíti a szöveg gondosan tagolt szerkezete –, hogy olyan könyvről van szó, amely voltaképpen a szerző eddigi munkásságának szintézise. Dénes Iván Zoltán ugyanis már több mint két évtizede kutatja a magyar eszmetörténet utolsó kétszáz évét. Jelen könyvének témái már ismerősek korábbi írásaiból.

A szerző nevét a szűkebb szakmai és a szélesebb, történeti érdeklődésű nagyközönség előtt 1976-ban megjelent első könyve, A REALITÁS ILLÚZIÓJA. A HISTORIKUS SZEKFI GYULA PÁLYAFORDULÓJA tette ismertté. Ebben a XX. századi magyar történetírás egyik jelentős egyéniségének indulását vizsgálva felvázolta a Szekfi Gyula pályájának kereteit meghatározó társadalmi, politikai és ideológiai kontextust. Rekonstruálta azt a folyamatot, amelynek során – A SZÁMŰZÖTT RÁKÓCZI című könyvét követő botrány után – kialakult és megszilárdult Szekfi Gyula gondolkodói és emberi habitusa. Dénes Iván Zoltán számára a hetvenes évek második felében alapvető fontosságú élményt jelentett Bibó Istvánnal való találkozása. Ennek hatására mondhatni egyenes út vezetett Szekfi Gyula vitapartnerének, Németh Lászlónak, Szabó Dezsőnek és végül, ám egyáltalán nem utolsósorban Bibó Istvánnak a gondolatvilágához. A bejárt út állomásait olyan kötetek jelezték, mint AZ ÖNRENDELKEZÉS ÉRVÉNYSÉGE (1988), KÖZÜGGYÉ EMELT KIVÁLTSÁGÖRZÉS. A MAGYAR KONZERVATÍVOK SZEREPE ÉS ÉRTÉKVILÁGA AZ 1840-ES ÉVEKBEN (1989), ELTORZULT MAGYAR AL-

KAT. BIBÓ ISTVÁN VITÁJA NÉMETH LÁSZLÓVAL ÉS SZEKFI GYULÁVAL (1999). Emellett meg kell említeni az 1992-ben Szegeden általa szervezett Bibó-konferenciát, amelynek anyagát ugyancsak ő szerkesztette köteté. Ez a későbbiekben A HATALOM HUMANIZÁLÁSA. TANULMÁNYOK BIBÓ ISTVÁN ÉLETMŰVÉRŐL (1993) címmel jelent meg.

1996-ban Dénes Iván Zoltán – más, Bibó életművét kutató szakemberekkel együtt – megalapította a Bibó István Szellemi Műhelyt. Ennek működését két – szintén általa szerkesztett – tanulmánykötet fémjelzi: A SZABADSÁG KIS KÖREI (1999), illetve MEGTALÁLNI A SZABADSÁG RENDJÉT (2001). Mindkettő Bibó István életművét feldolgozó és értelmező tanulmányokat foglal magában.

Jelen kötetében a szerző visszapillant az általa megtett gondolati útra, mintegy tágabb perspektívából véve szemügyre kedvenc szerzőit. Vajon van-e valami közös ezekben az egyébként egymástól sok tekintetben különböző auktorokban, vagy másként fogalmazva, vajon lehet-e találni olyan fonalat, amelyre a XIX–XX. századi magyar eszmetörténet fölfűzhető? Igen, lehet – válaszolja Dénes Iván Zoltán –, ez pedig a sajátos kelet-közép-európai megkérdettség következményeként a magyar eszme- és politikátörténetben makacsul visszaköszönő fogalom pár, a mintakövetés versus nemzeti öncélúság vagy nemzeti bezárkózás kettőssége, amely a XVIII. század vége óta van jelen a magyar szellemi életben. Voltaképpen ez a kettősség jelenik meg a népies-urbánus vitában, és ez a kettősség az, amelytől a mai napig képtelen megszabadulni a magyar közgondolkodás. Hagyomány vagy korszerűség, haza vagy haladás, függetlenségi hagyomány vagy polgárosodás közötti választás szükségességét sugallja ez a fajta gondolkodásmód, amely egymással élesen szemben álló két táborra osztja a magyar közéletet és politikai kultúrát, hiszterizáló ellenségekpeivel és frusztrált önértelmezéseivel akadályozza egy valóban demokratikus gondolkodás- és viselkedésmód kialakulását, gátolja a demokratikus politikai szocializáció folyamatát. A könyv voltaképpen a magyar politikai és kulturális ski-

zofréria eszmetörténeti rekonstrukcióját és analízisét tűzi ki céljává. Azt vizsgálja, hogy az európai és amerikai politikai eszmetörténetből ismert irányzatok – mindenekelőtt a liberalizmus és a konzervativizmus – magyar viszonyok között miképpen torzulnak hozzá ehhez a skizofréniához, és azt, hogy miféle kísérletek történtek ennek a torzulásnak a megszüntetésére.

A kiindulópont – amely a könyv első nagy tematikai egységét is jelenti – a reformkori magyar liberálisok és konzervatívok szellemi horizontja és értékvilága. Alapos levéltári kutatásokon nyugvó gondolatmenetek érzékeltek, hogy a reformkorban a fenti dichotómia annak ellenére sincs még jelen, hogy Magyarország sajátos jogállása következtében a liberális és konzervatív politikai identitás óhatatlanul különbözik a korabeli nyugat-európai-tól. Különösen a korabeli konzervativizmus van paradox helyzetben, mert egy idejétmúlt rendi nemzetfogalomhoz ragaszkodva nem képes egyszerre nemzeti és konzervatív lenni; konzervativizmusa ugyanis kiváltságörzést és udvarhűséget jelent. Ezzel szemben a korabeli liberalizmus haza és haladás jelszavát meghirdetve valóban nemzeti és liberális tud lenni, a jogkiterjesztés talaján állva liberális nacionalizmusként működik, s az egyéni asszimilációért emberi és polgári szabadságjogokat kínál cserébe. Hosszabb távon persze a liberális nacionalizmus – miután nem ismer el kollektív jogokat – sem tud megbirkózni a korabeli Magyarország etnikai viszonyaiból következő problémákkal. Ez azonban nem kizárólag a korabeli magyar liberális nacionalizmusra jellemző. A XIX. századi angol liberálisok ugyancsak egyszerre hisznek az egyéni szabadságjogok szentségében és saját civilizációjuk felsőbbrendűségében. Az utóbbi terjesztését általában kötelességüknek tartják. A történelmi Magyarország viszonyai között azonban – amikor a demokratizálódó nemzeti tudat mindenekelőtt az anyanyelvben találja meg a legfőbb kifejeződési formáját – a kifejlődő nemzetek óhatatlanul szembeszítik a régi birodalmi jellegű politikai keretet.

A történetet következő lépése a kiegyezés – amelyet a szerző Bibó István ismert interpretációját szem előtt tartva értelmez. A kompromisszumot ugyanis a liberálisok kötik meg, ám a konzervatívok készítik elő. Eredményképpen pedig a liberálisok konzervatív szerepbe

szorulnak: a jogkiterjesztés helyett privilégiumörzés, nemzeti függetlenség helyett a birodalmi betagozódás stratégiáját választják. Az eredmény feloldalás technológiai és gazdasági modernizáció, emellett pedig oligarchikus társadalmi és politikai valóság. A korszakot a történelmi Magyarország szétesése zárja le, amely a politikai diskurzusokat két táborba szorítja: az európai mintakövetés és a nemzeti öncélúság egymással élesen szemben álló táborába. A liberalizmus – miközben maga is a mintakövetés koncepcióját vallja – a bűnbak szerepébe kényszerítve megszűnik a domináns politikai narratívák egyike lenni. Európai mintakövetés és nemzeti öncélúság egymással szemben álló identitásértelmezést, múltértelmezést és ellenségképet is jelent: az európai minták követését vallók a konzervatív realista, míg a nemzeti öncélúságot vallók a romantikus múltértelmezést dolgozzák ki. A kétféle koncepció különbségét Dénes Iván Zoltán a következőképpen jellemzi: *„A »realista« változat a pillanatnyi nagyhatalmi viszonyok fetisizálásán, a hatalmi alkalmazkodás és védeltség igényén, az egyén és közösségei passzivitásán, átvézszelésén s a személytelen társadalmi hierarchia és időbeli folytonossága mitizálásán alapul. Lényege az, hogy a magyar történelmi osztályok éltek a történelmi lehetőségekkel, és betagozták magukat és alattvalóikat az európai civilizációba. [...] Ez a konzervatív »realista« interpretáció a magyar múlt monarchikus és arisztokratikus legitimitását feltételezi, de nem társul hozzá azok legfőbb követelménye, a bölcsesség és a becsület. Az, hogy van olyan érték, amely fontosabb, mint a pusztán életben maradás, a túlélés. Inkább az oligarchia, a kisszámú vagyonos uralmának jegyeit mutatja a nagyszámú vagyontalan felett. Jövőképe azon a reményen alapul, hogy Magyarország betagozódhat a külvilág gazdag és biztonságos országai sorába. [...] A »romantikus« múltértelmezés [...] a nemzeti múlt jegyében végrehajtandó újraelosztást foglalja magában. Mindenekelőtt pedig azt, hogy a politikai közösség nem mintakövető, hanem öncélú, értékét magában hordja, múltja, jellege és történelmi érdemei feljogosítják arra, hogy ne ő igazodjon másokhoz, hanem mások igazodjanak hozzá. [...] A távoli dicső és a közeli gyarmati múlt képe olyan jövőképhez társul, amely ezen a jögalapon kivételes helyet és elbánást követel és vár el. Aktivitásra sarkall, és szolgálmainak bélyegzi a pusztán mintakövetést. Jövőképe elvontan magában foglalja a mindenkinek kijáró igazságosság és méltányosság követelményét, konkrétan viszont a*

nemzetek szociáldarwinista versengésének meggyőződését és azt, hogy a magyar nemzetet kivételes helyzet illeti meg, amelyet minden eszközzel ki kell vívnia.” (137–138. o.)

A két politikai diskurzus szemben áll egymással, ám mindkettő egyformán antiliberális. Mindenekelőtt azért, mert antiindividuaalista, az egyént alárendeli a nemzetnek, amelyet valamiféle misztikus lényeggel ruház föl, s a történelemben változatlanul tovahaladó szubsztanciaként képzel el. A könyv soron következő tematikai egységeiben ezeket a beszédmódokat a XX. századi magyar politikai gondolkodás olyan alakjai jelenítik meg, mint Szeckfű Gyula, a konzervatív realista mintakövetés protagonistája, illetve Szabó Dezső és Németh László, a nemzeti öncélúság profétái. A kérdés persze az, hogy ezt a rossz kettősséget hogyan lehet meghaladni. Ez a meghaladás mindenekelőtt Bibó István életművében történik meg, akinek gondolatvilága Dénes Iván Zoltán koordináta-rendszerében az origó szerepét tölti be. Bibó ugyanis, amikor abból indul ki, hogy a szabadság ügye és a közösség ügye lényegében egy ügy, meghaladja a mintakövetés és nemzeti öncélúság rossz kettősségét. Kiindulópontja perszonalista jellegű, amivel el tudja kerülni az individualista és kollektivistá nézőpont egyoldalúságait, miközben leszámol a nemzeti alkotó oly sok terméketlen vitát kiváltó teóriájával is. Nemzetfogalma nem a Szeckfű-féle történeti vagy a Szabó Dezső- és Németh László-féle etnikai-kulturális jellegű koncepció; számára a nemzet mindenekelőtt politikai intenciójú közösség.

A könyv a magyar eszmetörténetet az egyetemes politikai gondolkodástörténet kontextusába helyezi. Az utolsó nagy tematikai egység – mintegy Bibó István gondolatvilágának referenciapontjaiként – a XX. századi liberalizmus egyik klasszikusának, Isaiah Berlinnek, illetve a modern republikanizmus egyik legnagyobb megalapozójának, Hannah Arendtnek a koncepcióját rekonstruálja.

Köztudott, hogy Isaiah Berlin igen szkeptikus volt a modernitás alapvető politikai értékeinek, a szabadságnak, az egyenlőségnek, illetve a testvériségnek az összeegyeztethetőségét illetően. Szerinte azonban nem is értékszintézisre, hanem értékpluralizmusra van szükség. Ezzel ugyanis meghaladható a felvilágosodás bizonyos szerzőinek – Berlin mindenekelőtt Voltaire-t, D’Alembert-t, Helveti-

ust és Rousseau-t sorolja ezek közé – egyoldalú racionalizmusa. Velük Machiavellit, Vücöt, Herdert, Montesquieu-t, Hume-ot és Kantot állítja szembe. Mindazonáltal Berlin – ellentétben a nagy elbeszélések végét hirdető, manapság oly divatos teóriákkal – nem a felvilágosodás programjának csődjéről, hanem annak korrekciójáról beszél. Dénes Iván Zoltán Berlin értékpluralizmusával kapcsolatosan mutat rá arra a szellemi rokonságra, amely a XX. század egyik legismertebb politikafilozófusát és a magyar politikai gondolkodás talán legnagyobb – a nemzetközi tudományosság berkeiben viszontagságos életének következtében méltatlanul kevéssé ismert – alakját öszszeköti. Hiszen Bibó – akit éppen emiatt nemegyszer vádolnak eklekticizmussal – ugyancsak elutasítja, hogy a különböző értékek szintézisére volna szükség. Ehelyett – hajdani szegedi mesterének, Horváth Barnának szinoptikus módszerét alkalmazva és továbbfejlesztve – azt mondja, hogy az értékek egybeállítására vagy együttes szemléletére van szükség. Hogy ez mennyire központi motívuma volt eszmevilágának, azt jól bizonyítja az a Dénes Iván Zoltán által joggal alapvető fontosságúnak tartott, csonkaságában is sokatmondó töredék, amelyet 1979 kora tavaszán, a kórházban, halálos ágyán vetett papírra: „ *Szabadság-egyenlőség-testvériség. Szintézis? Nem is kell – torzulásokat lehagyni. Ideológiái hűség = torzulás.*”

Arra, hogy Bibó István gondolatvilágának határozottan republikánus jellege van, már mások is felhívták a figyelmet. (Legelőször talán Radnóti Sándor az 1979-es BIBÓ-EMLEK-KÖNYV-be írott tanulmányában.) Ilyenformán azok a párhuzamok, amelyekre Dénes Iván Zoltán Bibó István és Hannah Arendt gondolatvilága között kimutat, többek pusztán véletlennél. Ugyanis ez esetben is bizonyos gondolatmenetek szerkezeti egyezéséről van szó. Ez még akkor is igaz, ha Arendt és Bibó kiindulópontjaikat és gondolkodói habitusukat illetően sok tekintetben nagyon is különböznek egymástól. Mindkettőjüket mélyen izgatja ugyan az a probléma, hogy miképpen lehet tartós és jól működő politikai intézményeket létrehozni. Arendt alap gondolata az, hogy a közszférában folyó politikai cselekvés során valósul meg az az emberi szabadság, amely szerinte nem azonos az egyéni akarat szabadságával, mert voltaképpen nem az egyénekhez, hanem a köztük fölépülő viszonylatokhoz tapad, és a

cselekvésben kel életre. A szabadság nála mindenekelőtt azt jelenti, hogy a cselekvő ember, a homo politicus nincs alávetve sem a természeti lényre, az *animal laborans*ra nehezedő biológiai kényszereknek, sem pedig a dolgokat előállító ember, a homo faber tevékenységét szabályozó természeti törvényeknek. A cselekvés szabadsága abból a tényből fakad, hogy a világba beleszülető s annak a *születettség* (natality) révén részévé váló ember cselekvése előre nem kiszámítható, esetleges jellegű. A cselekvésből fakadó bizonytalanság és kiszámíthatatlanság azonban, jóllehet előfeltétele a szabadságnak, önmagában véve nem elégséges tartós politikai intézmények létrehozásához. Ez utóbbit két, ugyancsak az emberi pluralitás világában megjelenő emberi képesség, a *megbocsátás* és az *ígéret*, illetve az ígéret megtartásának képessége teszi lehetővé. Az előbbi az emberi cselekedetek ok-okozati láncba szerveződését, tehát az újat kezdés lehetőségének eltűnését akadályozza meg, ezáltal lehetővé teszi új intézmények megteremtését, míg utóbbi ezeknek a tartósságát biztosítja. Bibónál persze hiányzik az ilyesféle szofisztikált filozófiai antropológiai háttér, ám a szabadság nála is a politikai cselekvésben teljesedik ki. A politika világa számára sem – ellentétben a weberi felfogással – a hatalomért folytatott harc terepe, hanem az alapvető közösségi viszonylatokat konstituáló szféra.

Ugyancsak nagyon hasonló gondolatmenetet találunk Arendtnek és Bibónak az európai zsidóság történelmi sorsát és az antiszemitizmust elemző eszmefuttatásaiban – mutat rá a szerző. És itt sem pusztán egyszerű párhuzamról van szó. Ugyanis mindketten egy sajátos viszonytársadalmi-csoportlélektani módszert alkalmaznak. Arendtnek sokkoló élménye volt az a passzivitás, mellyel az európai zsidóság döntő többsége a náciizmus holocaustba torkolló antiszemitizmusára reagált. A totalitarizmusról szóló könyvének első harmada az antiszemitizmus elemzése kapcsán nem véletlenül foglalkozik azokkal a sajátos zsidó társadalmi szerepekkel, amelyek az európai nemzetállamok felbomlásának során a zsidó közösségeknek a környezetükkel folytatott interakcióik során alakultak ki. Arendt itt mindenekelőtt azt hangsúlyozza, hogy a tragikus végkifejlethez vezető okok közé kell sorolni az európai zsidóságnak az állammal való sajátos kapcsolatát és az állam szerepéhez fűződő il-

lúzióit, melyek a politikai cselekvés világában való járatlanságából fakadtak. A világháború után Izrael létrehozását pontosan azért tartja alapvető jelentőségűnek, mert az a hagyományos zsidó politikai passzivitás végét jelenti.

Bibó a zsidókérdést tárgyaló nagy esszéjében ugyancsak viszonytársadalmi módszerrel közelíti meg a problémát. Ennek segítségével alapvető felismerésekhez jut el a zsidó és nem zsidó közösségek viszonyának változásait, illetve az európai történelemben kialakuló sajátos zsidó történelmi szerepeket illetően. Nézete szerint a társadalomfejlődésben vannak olyan helyzetek, amikor is fejlődési zavarok következtében a különböző társadalmi csoportok egy eltorzult társadalmi struktúrában tartós módon olyan viszonylatokba kerülnek egymással, hogy az egyik csoport tagjai a másik csoport tagjairól az egymással folytatott társadalmi interakcióik során folyamatos módon valóságos, ám hamis tapasztalatokra tesznek szert. Ez paradoxonnak tűnik, ám Bibó nagyon pontosan kifejti, hogy mire is gondol. Ezek a tapasztalatok valóságosak, mert faktuálisan léteznek, ám valójában hamisak, abban az értelemben, hogy a dehumanizált társadalmi viszonylatok következményei, tehát nem kellene szükségszerűen létezniük. Bibó az antiszemitizmus kialakulását is ezzel magyarázza: „[...] az első kérdés, amit előljáróban tisztáznunk kell, a tapasztalatok kérdése. Mi az, hogy a zsidóknak a környező világ felől és az antiszemitáknak a zsidókra vonatkozóan tapasztalataik vannak? [...] A mi esetünkben [...] nem a valóság egészével vagy annak egy részével való élettelen kapcsolat jelentő tapasztalatról van szó, hanem indulattal nagymértékben színezett, indulat által rögzített, sérelmet tartalmazó, görcsösen mozdulatlanul való tapasztalatról. [...] Közösségi, társadalmi jelentőségre azonban ezek a félrevezető tapasztalatok nem a maguk alkalmosságukban, a maguk izoláltságában jutnak, hanem akkor, ha a társadalomszervezet valamilyen pontján – ilyen pont mindig bőséggel akad – az emberek egymással valamilyen szervezési ellentmondás, elrejtett hamisság, előítélet folytán olyan módon kerülnek összeszerveződésbe, hogy ismétlődően és állandóan ezeket a félrevezető tapasztalatokat szerzik egymásról. [...] Mégis e sok valóságos tapasztalat mellett egyiknek sincs igazi képe a másik valóságáról, mert úgy vannak társadalmilag egymás mellé szervezve, hogy egymásról szükségszerűen és tipikusan rosszat tapasztalnak akkor is, ha a másik típus legjobb gyedeivel állnak szem-

ben. [...] A hamis feltételek melletti összerendeződésnek és az ebből származó rossz tapasztalatoknak ez a kölcsönössége természetesen a két fél sérelmeinek csak egyforma valóságosságát és egyformán félrevezető voltát jelenti, nem pedig a két oldal sérelmeinek az egyenrangúságát.”

A könyv alapkérdése végső soron az, hogy miként lehet megszabadulni a rossz alternatíváktól. Ilyen mindenekelőtt hagyomány és korszerűség szembeállítás, amely skizoid, frusztrált identitást eredményez: „Nincs jövőképünk, hanem helyette túltengő múltértelmezésünk van, optimista beállítottság helyett önostorozás jellemez bennünket, reális önértékelés helyett állandó öngazoláskényszer és a mögötte meghúzódó bizonytalanság: vajon van-e létjogosultságunk? [...] Minél kevésbé élünk olyan életformában, amelyet élni szeretnénk és amelyet jónak tartunk, annál inkább szükségünk lesz olyan bűnbakra, ellenségre, ösgonoszra, sátáni figurára, aki ebben megakadályoz bennünket. Minél inkább olyan életet élünk, amelyet helyesnek tartunk, annál kevésbé élünk együtt az anyagi »mi« és az ördögi »ők« manicheus, a világot jókra és rosszakra felosztó mágikus világképével [...] Annál inkább érezzük úgy, hogy ha nem is minden múlik rajtunk, de valami feltétlenül [...] minél inkább magunkénak érezzük életünket (és emberi léptékűnek életformánkat), hiszen ki másé is lehetne az.” (16–17. o.)

A szó jó értelmében vett provokatív könyvet írt Dénes Iván Zoltán: amely vitára ösztönöz, és továbbgondolkodásra sarkall.

Kovács Gábor

SZÜKSÉGBŐL ERÉNY

*Az értelmezés szükségessége.
Tanulmányok Kertész Imréről
Szerkesztette Scheibner Tamás
és Szűcs Zoltán Gábor
LHarmattan, 2002. 220 oldal,
az ára nincs feltüntetve*

„...értelmezésre, éreztem, mindenképpen szükségem lenne” – szól könyvünk mottója. A Kertész Imre JEGYZŐKÖNYV-éből kölcsönzött mondatfoszlányból ered tehát a tanulmánykötet címe,

amely viszont (többek között a birtokjeles ige-nevesítésnek köszönhetően) már jóval ridegbben hangzik: AZ ÉRTELMEZÉS SZÜKSÉGESSÉGE. És ha csak a címet néznénk mottó nélkül, abból leginkább talán az értelmezés kényszere érződne, mely érzést csak fokozná a szerkesztők előszavának részletező alaposága, ahogyan a Kertész-pályát körüljáró értelmezéseket ismertetik, mi több, értelmezik röviden, vagy éppen Radnóti Sándor (egyébként jó okkal csatolt) „Nobel-díj utáni” utószava. (A tanulmányok egyébként még a díj odaítélése előtt születtek, egy – mondhatnánk – érdek nélküli Kertész-konferenciát követően.) De mivel én most elsősorban nem a barátságtalan címre, hanem az alapul szolgáló Kertész-mottó átfogó tapasztalatára, következképpen a mottó jegyében szerveződő Kertész-elemzések gondolati teljesítményére, végső soron a tanulmánykötet ívére figyelnék, a továbbiakban az alábbi kérdés megválaszolására szorítokom: mi a garanciája annak, hogy az értelmezés – úgy mond univerzális – képletén belül, Kertész írásművészete okán, azazhogy jóvoltából a szükségből nem kényszer lesz, hanem erény, az értelmezés erénye?

Tudható, hogy Kertész egész életművében mást sem tesz, mint – számos áttételen keresztül – értelmezi Auschwitzot, értelmezi önmagát, további értelmezi értelmezett önmagát... Vagyis értelmezi magát az értelmezés folyamatát. Keresi az értelmét mindannak, ami neki (és nekünk, most már nem is annyira kor- vagy sorstársainak, mint inkább olvasóinak) adott. Minduntalan felveszi az értelmezői távolságot, és erre biztatja olvasóit is. Persze úgy, hogy – elsősorban modoros mondatai jóvoltából – megtartja a távolságot velük (velünk) szemben is, s így többféleképpen értelmezhetővé teszi azt a szakadékat, amely tehát nem csupán az alapélmény és a mű, hanem a mű és az olvasó (továbbá egyik olvasó és másik olvasó, sőt egyik és másik értelmezőtábor) között is húzódik. S ez a szakadék bizony felszámolhatatlan. Viszont áthidalható. Vagy éppen tovább mélyíthető. Elsősorban innen ered a Kertész-recepció (formális vagy informális regisztereinek) ambivalenciája, amelynek a Nobel-díj csupán élesebb kontúrokat adott. A SORSTALANSÁG (vagy éppen a KADDIS) dermesztő idegenségből, egyszerre művi és megrázó nyelvi-szemléleti teljesítményéből, sőt stílusis